

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงเรียบเรียง

(ต่อจากนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๑๘ เล่ม ๖ มีนาคม ๒๕๑๘)

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๖ กร

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๖ กรมีหลายแบบ นางสาวเคอมัลมานกล่าวว่าเธอเคยเห็น ๖ องค์ ห้างค์ประทับยืนและหนึ่งองค์ประทับนั่ง สององค์แรกมีลักษณะคล้ายคลึงกัน องค์หนึ่งรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑ์อินเดีย (Indian Museum) (รูปที่ ๒๐) อีกองค์หนึ่งอยู่ที่วิทยาลัยพระราชินี (Queen's College) ณ เมืองพาราณสี (รูปที่ ๑๖) นางสาวเคอมัลมานใคร่ที่จะเรียกพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเหล่านี้ว่าพระโพธิสัตว์อโมฆบาศคือผู้ที่ถือบ่วงบาศเป็นประจำ นามเช่นนี้ซึ่งมีปรากฏอยู่บ่อย ๆ สำหรับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรนอกประเทศอินเดียก็ถูกต้อง เพราะเหตุว่ามีบ่วงบาศปรากฏอยู่ในหัตถ์ซ้ายหัตถ์หนึ่งเสมอ หัตถ์ซ้ายอีก ๒ หัตถ์ถือบัวชมพูบาน (ปัทมา) และ หม้อน้ำ (กมณฑล) ตามลำดับ หัตถ์ขวาทรงถือลูกประคำ (ยักษมาลา) และดวงแก้ว (รัตนะ) หัตถ์ที่ ๓ ทรงแสดงปางประทานพร

ประติมากรรมอีกรูปหนึ่งซึ่งไม่มีเลขที่ (รูปที่ ๒๑) ในพิพิธภัณฑ์อินเดียก็แสดงปางและทรงถือสิ่งของเช่นเดียวกันทางด้านขวา แต่ทางด้านซ้ายแม้ว่าหัตถ์ ๒ ข้างจะถือดอกบัวและหม้อน้ำ แต่หัตถ์ที่ ๓ ก็ถือหนังสือ (ปุตตะกะ) แทน

ประติมากรรมสูงเลขที่ ๓๗๙๖ ในพิพิธภัณฑ์อินเดีย (รูปที่ ๒๒) แสดงสาธนะสมัยต่อมาของพระสุคติสังทรศนโลกศวร คัมภีร์สาธนะเล่มหนึ่งได้กล่าวไว้ดังต่อไปนี้และนางกรามริชก็ได้เปรียบเทียบประติมากรรมรูปนี้ไว้กับข้อความนั้นแล้ว “ขอให้ผู้ที่ทงบ่นสวดมนต์จงรู้สึกตนเองดังพระภิกษุภิกษุสังทรศนโลกศวร พระองค์ทรงมีพระวรณะขาว ทกกร ในหัตถ์ด้านขวาทรงแสดงปางประทานพร ประทานอภัย และทรงถือลูกประคำ ในหัตถ์ด้านซ้ายทรงถือดอกบัว หม้อน้ำ และไม้สามง่าม พระองค์ทรงเครื่องอาภรณ์และเพชรพลอย ทรงสายรุ้ง ทรงเกล้าเกศาเป็นชฎามงกุฏ ประทับยืนอยู่เหนือดวงจันทร์ซึ่งอยู่เหนือดอกบัวอีกต่อหนึ่ง ลักษณะของพระองค์นั้นเบิกบาน”

หัตถ์ล่าง ๒ หัตถ์ของประติมากรรมรูปนี้หักหายไปเสียแล้ว แต่จากท่าทางของหัตถ์ขวาและจากสิ่งที่เหลืออยู่ของสิ่งรองรับ เราก็อาจสันนิษฐานได้ว่าหัตถ์นี้คงแสดงปางประทานพร หัตถ์ซ้ายอาจถือหม้อน้ำซึ่งยังคงเหลือร่องรอยอยู่บ้าง อย่างไรก็ตาม เราก็อาจเห็นได้อย่างชัดเจนถึงปางประทานอภัยและลูกประคำในหัตถ์ขวา ๒ หัตถ์ที่ยังคงเหลืออยู่ รวมทั้งคอกบัวและไม้สามง่ามในหัตถ์ซ้าย นอกจากนี้พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรองค์นี้ยังทรงเครื่องอาภรณ์และเพชรพลอยอีก พระองค์ทรงสวมสายธูรา กุศลาเกล้าเป็นชฎามงกุฎมีพระพุทธรูปเล็ก ๆ อยู่ภายในประทับยืนอยู่เหนือคอกบัว แต่ทว่าจันทรไม่ปรากฏ ลักษณะเช่นนี้ย่อมมีอยู่เสมอเมตตาสำหรับรูปอื่น ๆ ซึ่งบรรดาคัมภีร์สารณะกล่าวว่ามีฐานลักษณะเช่นเดียวกับกับรูปนี้ เช่นรูปพระโพธิสัตว์สังหนาทขสรรพณะ และวัชรธรรม นางสาวเคอมัลมานจึงมีความเห็นคล้ายตามนางภรามวิซและเห็นว่าประติมากรรมนูนสูงเลขที่ ๓๗๘๖ ในพิพิธภัณฑสถานอินเดียชั้นนี้เป็นประติมากรรมรูปเดียวที่แสดงถึงพระสุคติสังทรศนโลกศวรในประเทศอินเดีย นายภัคตอาจารย์ได้แสดงถึงสาธนะแบบนี้ด้วยภาพวาดของเนปาลที่ไม่ค่อยชัดเจน และได้กล่าวเพิ่มเติมว่า “ภาพวาดนี้อาจให้ความคิดเห็นแก่ผู้อ่านเกี่ยวกับรูปของเทพเจ้าองค์นี้ได้ ทำให้เขาอาจรู้จักพระองค์เมื่อเขาเห็นประติมากรรมที่สลักด้วยศิลาหรือหล่อด้วยสัมฤทธิ์” ด้วยเหตุนี้ เราจึงอาจยอมรับประติมาณวิद्याของพระสุคติสังทรศนโลกศวรดังกล่าวได้

นางสาวเคอมัลมานกล่าวว่าเธอรู้จักรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอีก ๒ องค์ซึ่งใกล้เคียงกับรูปที่กล่าวมาแล้ว ทั้งทางด้านปางที่ทรงแสดงและสิ่งที่ถืออยู่ในพระหัตถ์ แต่ไม่สามขาที่มีหนังสือเข้ามาแทนที่ รูป ๒ รูปนี้ก็คือประติมากรรมสัมฤทธิ์รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรยืนที่มหาวิทยาลัยนาถันทา และประติมากรรมนูนสูงเลขที่ ๔๔๗๓ ในพิพิธภัณฑสถานอินเดียซึ่งเป็นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรประทับนั่ง

รูปเหล่านี้ล้วนมีบริวารประกอบ รูปพระอโมฆบาศที่เมืองพาราณสี (หรือบางแห่งก็ว่าที่สารนาถ) มีรูปนางคาราและภฤกษีนั่งประกอบอยู่ ๒ ข้าง (รูปที่ ๑๖) แต่ที่ประกอบอยู่ ๒ ข้างของรูปพระอโมฆบาศที่พิพิธภัณฑสถานอินเดียกลับยืน (รูปที่ ๒๐) รวมทั้งมีเทวดาเหาะถือพวงมาลัย ๒ องค์อยู่บนยอดของแผ่นเบื้องหลังด้วย พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรซึ่งไม่มีเลขที่มีพระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิเพชร ๒ องค์อยู่เหนือฐานบัวในระดับเดียวกับพระเศียรของพระองค์ องค์หนึ่งทรงแสดงปางประทานพรและอีกองค์หนึ่งทรงแสดงปางมารวิชัย (รูปที่ ๒๑) พระสุคติสังทรศนโลกศวรทรงมีเทพธิดา ๔ องค์ล้อมรอบ ที่พระบาทคือนางคาราและภฤกษี สองข้างของพระเศียรคือนางวิโลกินีและภูริณี (รูปที่ ๒๒) รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสัมฤทธิ์ที่มหาวิทยาลัยนาถัน

รูปที่ ๒๐

พระโพธิสัตว์อโมฆมาศ
ที่พิพิธภัณฑ์อินเดีย (เลขที่ ๓๘๖๐)
ศิลปปาละสมัยแรก ในแคว้นเบงกอล

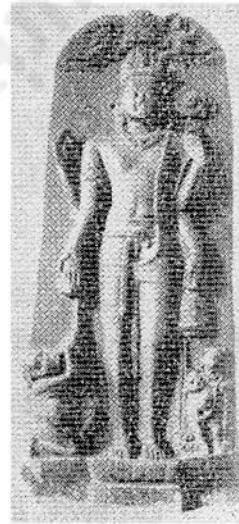
รูปที่ ๒๑

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร
ที่พิพิธภัณฑ์อินเดีย (ไม่มีเลขที่)
ศิลปปาละสมัยแรก ในแคว้นเบงกอล

รูปที่ ๒๒

พระโพธิสัตว์สุกตีสังทรสนโลกेश्वร
ที่พิพิธภัณฑ์อินเดีย (เลขที่ ๓๗๕๖)
ศิลปปาละสมัยแรก ในแคว้นเบงกอล

รูปที่ ๒๓

พระโพธิสัตว์มหากฤษณะ
ที่พิพิธภัณฑ์อินเดีย (เลขที่ ๓๘๖๒)
ศิลปปาละสมัยเสื่อมชั้วคราว ในแคว้นเบงกอล

ทามีรูปร่างทารุและภคฤๅณ้อยู่สองข้าง สำหรับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรประทับนั่งองค์สุดท้ายก็มีนางทารุ หัยครีพ นางภคฤๅณีย์ และบุคคณั่งประนมมือเป็นบริวารประกอบ

รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๖ กรเหล่านี้ มักมีพระพุทธรูปเล็ก ๆ ปางสมาธิอยู่ในศิราภรณ์เสมอเป็นประจำ

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๔ กร

นายวัตเคล (Waddell) ได้ถวายนามแก่พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๔ กรที่เก่าที่สุดเมื่อปรากฏอยู่องค์เดียวว่าพระมหากรุณา และเมื่อทรงมีบริวารว่าพระอโมฆวัชรมหากรุณา คือพระผู้กรุณาผู้ทรงมีสายฟ้าเป็นประจำ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรแบบนี้มีปรากฏอยู่ในแคว้นไฮริสสะ (รูปที่ ๑๔) และคงมีอยู่ในแคว้นมหาธาฐร์ด้วย พระองค์ทรงมีลักษณะดังต่อไปนี้คือพระโพธิสัตว์ประทับยืน พระหัตถ์ขวาล่างแสดงปางประทานพร พระหัตถ์ซ้ายล่างถือบัวชมพูบาน (ปัทมา) อีกสองหัตถ์ถือลูกประคำ (อักษมาลา) ทางด้านขวาและหม้อน้ำ (กมณฑล) ทางด้านซ้าย พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรแบบนี้นางสาวเดอมัลธามานเห็นว่าเป็นวิวัฒนาการมาจากรูปพระโพธิสัตว์องค์เดียวกันบางองค์ในสมัยคุปตะ เช่นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรปางปาฏิหาริย์ที่ถ้ำซันตาที่ ๒๖ ซึ่งพระหัตถ์ขวาล่างถือลูกประคำทั้ง ๆ ที่แสดงปางประทานอภัยในขณะเดียวกัน ส่วนพระหัตถ์ซ้ายนั้นถือทั้งบัวชมพูและหม้อน้ำไว้ด้วยกัน (รูปที่ ๗)

ในศิลปะปาละ—เสนะ อย่างน้อยก็มีรูปพระมหากรุณา ๓ รูป และถ้าถือตามทฤษฎีของนายวัตเคลแล้ว ประติมากรรมเหล่านี้ก็สมควรที่จะเรียกว่าพระอโมฆวัชรทั้งหมด เพราะเหตุว่าทรงมีบริวารประกอบ รูปที่เก่าที่สุดตกอยู่ในสมัยเสื่อมชักราว คือรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเลขที่ ๓๔๖๒ ในพิพิธภัณฑ์อินเดีย (รูปที่ ๒๓) พระมหากรุณารูปนี้มีสูงจุ่มอยู่ทางด้านขวาและหัยครีพอยู่ทางด้านซ้าย ประติมากรรมรูปนี้มีลักษณะพิเศษอยู่ ๒ ประการ ประการแรกก็คือขนาดใหญ่ซึ่งหาได้ยากในแคว้นมคธมีขนาด ๒.๔๐ x .๙๐ เมตร ประการที่ ๒ มีอยู่เพียงครั้งเดียวในประติมาณวิทยาเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร คือเหนือพระเศียรของพระองค์นั้น มีเทวดาเหาะ ๒ องค์กำลังถือมงกุฎอยู่

รูปที่ ๒ มาจากมหาวิทยาลัยนาลันทาและยังคงรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานที่นั่น (รูปที่ ๑๗) มีอายุอยู่ในสมัยพินฟู จากลักษณะของตัวอักษรที่มีจารึกอยู่ที่ไม้อาจมีอายุหลังไปกว่าพุทธศตวรรษที่ ๑๕—๑๖ ได้ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรประทับยืนทรง พระเศียรก่อนข้างเล็กถ้าเปรียบเทียบกับพระวรกาย แต่เครื่องอาภรณ์ซึ่งมีอยู่อย่าง มากมายก็แสดงให้เห็นว่าวิวัฒนา

การไปแล้ว พระมหากษัตริย์ทรงมีนางคาราและสุจีมุขอยู่ทางค้ำขวา นางภฤกฏีอยู่ทางค้ำซ้าย ในระดับเดียวกับพระเศียรยง ทรงมีพระพุทธรูปอยู่อีก ๒ ข้าง ประทับนั่งขัดสมาธิเพชรเหนือฐานบัว องค์ทางค้ำขวาทรงแสดงปางมารวิชัย และองค์ทางค้ำซ้ายทรงแสดงปางสมาธิ

รูปที่ ๓ มีปรากฏอยู่ในหนังสือของนายวัดเคลซึ่งไม่ได้บอกว่าเป็นรูปที่ใดและปัจจุบันอยู่ที่ใด แต่ก็คงเป็นศิลปะของแคว้นมคธเช่นเดียวกับภาพอื่น ๆ ที่มีปรากฏอยู่ในบทความเรื่องนั้น พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรทรงยืนด้วยอาการทริภังค์ ซึ่งเป็นที่นิยมกันมากในสมัยปลายของศิลปะปาละ — เสนาะ ด้วยเหตุนี้ นางสาวเคอมัลมานจึงคิดว่าคงสลักขึ้นในสมัยหลังนี้ พระมหากษัตริย์ทรงมีนางคาราและสุจีมุขอยู่ทางค้ำขวา นางภฤกฏีอยู่ทางค้ำซ้าย รูปแปดสุจีมุขซึ่งอยู่ที่พระบาทของพระมหากษัตริย์นั้นแสดงให้เห็นถึงพระกรุณาของพระโพธิสัตว์

ประติมากรรมนูนสูงทั้งสามรูปนี้มีพระพุทธรูปปางสมาธิปรากฏอยู่เหนือมวยเกศาของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเสมอ

มีตัวอย่างที่ค่อนข้างเก่าของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๔ กรอีกแบบหนึ่งอยู่เพียงรูปเดียว คือประติมากรรมเลขที่ Kr. 10 ในพิพิธภัณฑสถานอินเดีย ซึ่งอยู่ในสมัยฟื้นฟู พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรประทับนั่งขัดสมาธิอยู่เหนือฐานบัว พระซงษ์ขวาห้อยลง พระบาทมีฐานบัวมารองรับอีก พระหัตถ์ขวาล่างซึ่งหักไปแล้วคงแสดงปางประทานพร ทั้งนี้ อาจเห็นได้จากลักษณะของพระกร พระหัตถ์ขวามือยกขึ้นถือสิ่งซึ่งมองเห็นได้ไม่ชัด แต่ก็คงเป็นลูกประคำแม่ไม้อาจารย์ยันได้อย่างแน่นอนก็ตาม สำหรับหัตถ์ซ้ายหัตถ์ล่างก็วางอยู่เหนือฐานหลังพระชานุ (เข่า) ถือบัวชมพูบาน (ปัทมา) หัตถ์บนยกขึ้นถือหนังสือ (ปustaka) นายบานเออร์จีบางครั้งก็เรียกรูปเช่นนี้ว่าพระโลกนาถ บางครั้งก็เรียกว่าพระโพธิสัตว์มัญชุศรี อย่างไรก็ตามนางสาวเคอมัลมานเห็นว่ารูปเช่นนี้เป็นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอย่างแท้จริง เพราะเหตุว่าพระองค์ทรงถือบัวชมพูบาน (ปัทมา) ซึ่งเป็นลักษณะประจำของพระองค์ ดอกบัวที่พระโพธิสัตว์มัญชุศรีทรงถือก็คือบัวขาบ (อุบล) ซึ่งเป็นบัวตูม บัวแบบหลังนี้มีปรากฏอยู่เสมอในมือซ้ายของนางคารา พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเลขที่ Kr. 10 ทรงมีพระพุทธรูปปางสมาธิอยู่เหนือมวยเกศา แต่ไม่ทรงมีบริวาร ประติมากรรมนูนสูงรูปนี้ซึ่งมาจากกูริกฮาร์ (Kurkihar) อาจเปรียบเทียบกับได้กับประติมากรรมสัมฤทธิ์ซึ่งค้นพบ ณ สถานที่แห่งเดียวกันและปัจจุบันรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานเมืองปัตนะ สำหรับรูปนี้พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรประทับยืนอยู่เหนือฐานบัวซึ่งวางอยู่เหนือฐานที่ประกอบด้วยสิงห์มีปีก ๒ ตัว หันหน้าออกจากกัน อยู่ ๒ ข้างของชายผ้าทิพย์ที่ห้อยตกลงมา พระชานุซ้ายของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและพระองค์ก็อยู่ในอาการทริภังค์ ทรงมีเนตรที่ ๓ อยู่เหนือ

พ.ศ. ๒๕๖๘

พระโพธิสัตว์ ๗

๑๐๕

พระนลาฏ พระเกศาเกล้าเป็นชฎามงกุฎและมีพระพุทธรูปเล็ก ๆ อยู่ภายใน ทรงเครื่องอาภรณ์
ครบทุกประการ พระหัตถ์ขวา ๒ หัตถ์ หัตถ์หนึ่งแสดงปางประทานพร อีกหัตถ์หนึ่งถือลูก
ประคำ ทางค้ำซ้ายหัตถ์ล่างทรงถือบัวชมพูบานและอีกหัตถ์หนึ่งถือหนังสือ หม้อน้ำปรากฏ
อยู่เหนือคอกบัวเล็ก ๆ ซึ่งงอกออกมาจากก้นเดียวกับบัวชมพูบานในหัตถ์ซ้ายล่าง

(ยังมีต่อ)

100 ปี ศาสตราจารย์
หม่อมเจ้าสุภัทรรติ ตติกุล